

קווים לראשית המודרניזאציה של יהודי בבל במאה ה-19 עד שנת 1914

דפנה צמחוני

מבוא

תהליך המודרניזאציה של יהודי בבל היה תולדה של התנאים המיוחדים לעיראק במאה ה-19 וכן יכולתה ומשאביה הפנימיים של הקהילה אשר איפשרו לה להענות לאתגרים ולנצל את ההזדמנויות שהעמידו בפניה התנאים המשתנים. הנחה זו נכונה לגבי כל קהילת יהודים או מיעוט אחר בכל ארץ. מטרת מאמר זה היא להאיר כמה הבטים של תהליך זה. תחילתו בראשית המאה ה-19, הוא התפתח בהדרגה עם החלת הרפורמות של האימפריה העות'מאנית בעיראק, וצבר תאוצה במחצית השנייה של המאה ה-19. עיקרו התרחש בקהילת בגדאד, שבה התרכזו במחצית השנייה של המאה רוב יהודי עיראק, ובמידה מסוימת בבצרה, שכן ההגירה לערים אלה מהווה מרכיב חשוב בתהליך הנדון.

ראשית המודרניזאציה של יהודי עיראק התאפיינה בכמה תהליכים, שהיתה ביניהם זיקת גומלין:

- (1) הגירת יהודים לערים הגדולות, במיוחד לבגדאד, ודומיננטיות מחודשת שלהם בענפי המסחר והכספים.
- (2) השפעת הרפורמות באימפריה העות'מאנית: שיפור מעמד היהודים, פתיחת אפשרויות להשתלבותם במוסדות האדמיניסטרציה והשלטון ורפורמה במבנה הקהילה.
- (3) השתלבות היהודים בהרחבת המסחר והאינטרסים הבריטיים במפרץ הפרסי ובאסיה: הקמת קהילות-בנות בהודו ובמזרח הרחוק, שקיימו יחסי-גומלין הדוקים עם הקהילה-האם בבגדאד.
- (4) חזרת החינוך המודרני והענות היהודים לאתגר זה.

בעיצומו של תהליך זה, ערב מלחמת-העולם הראשונה, היתה בולטות היהודים בעיראק ברורה במסחר, בכלכלה ובהשכלה – כתוצאה מהקדמת תהליכי

המודרניזאציה בקירבם בהשוואה לכלל האוכלוסייה. הם הוגדרו על-ידי משקיפים זרים כחטיבה המתקדמת והתוססת ביותר באוכלוסייה.¹

בעיראק היו היהודים חלוצי המודרניזאציה וההתמערבות, בניגוד לארצות הלבנט, שבהן מילאו הנוצרים תפקיד זה. תופעה זו קשורה קשר הדוק הן לאופי חדירת מעצמות המערב לעיראק ופעילותן בה והן להרכב האוכלוסייה בעיראק. בריטניה הרחיבה החל מראשית המאה ה-19 את פעילותה בעיראק, ונקודת-המוצא לכך היתה פיתוח דרכי-מעבר להודו. לעומת זאת היו אינטרסיה ופעילותה של צרפת בעיראק מצומצמים, ולאחר מסעו הכושל של נאפוליאון שנקטע בעכו שוב לא היוותה מעצמה תחרותית לבריטניה בעיראק. במאה ה-19 עיקר עניינה של צרפת התרכז בסוריה ולבנון, והיא התבססה במידה רבה על האוכלוסייה הנוצרית המקומית לקידום אינטרסיה שם. השלוחה המזרחית ביותר לפעילותה היתה מוצל, שבה היה הריכוז הנוצרי הגדול ביותר בעיראק, וגם שם היתה הפעילות הצרפתית מעטה, ללא כל השוואה להיקף פעילותה בסוריה.

בניגוד לצרפת, לא השתמשה בריטניה במיעוטים ובהענקת חסות דתית לקידום השפעתה ואינטרסיה. היא מיעטה להעניק נתינות בריטית לבני המקום. האגודה המיסיונרית של הכנסייה האנגליקאנית Church Missionary Society החלה פעילותה בעיראק רק בשלהי המאה ה-19 ובהיקף מצומצם ביותר. גם החדירה הגרמנית לעיראק בשלהי המאה ה-19 לא השותתה על האוכלוסייה המקומית. התחרות הכיין-מעצמתית בעיראק היתה אפוא שונה משאר ארצות האימפריה העות'מאנית, בכך שהתמקדה בהשגת חוזים והסכמים מן השער העליון, וכמרכזם התוכנית לבניית מסילת-הברזל הבגדאדית, ולא השתמשה לצרכיה באוכלוסייה המקומית על-ידי הענקת חסות מדינית, תעסוקה כלכלית וביסוס מוסדות תנוך וסעד. מאות שנים התחרו ביניהם היהודים והנוצרים באימפריה העות'מאנית באותם מקצועות ובשרות השליטים המוסלמיים. על-כן, להרכב ולגודל המיעוטים, הנוצרי והיהודי, בעיראק היתה משמעות רבה לגבי תהליכי המודרניזאציה ומקומם של היהודים בהם. מספר היהודים בעיראק עלה על זה של הנוצרים. אין בידינו מספרים מדויקים של אוכלוסיית עיראק במאה ה-19, אך על-פי הערכה היו בשנות ה-1880 בשלושת הוילאיתים של מוצל, בגדאד ובצרה — 65,000 יהודים לעומת 45,000 נוצרים.² על-פי המיפקד הראשון בעיראק, שנערך ב-1920, היה מספר הנוצרים קטן במקצת מזה של היהודים — כמפורט בטבלה הבאה:

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: קוק, עמ' 203; לונגריג, עמ' 10, 20.

2 ראה: קווינה, ב, עמ' 764-765; ג' עמ' 17, 20.

אוכלוסיית עיראק בערים הגדולות בשנת 1920

מחוז	סונים	שיעים	יהודים	נוצרים	אחרים	סך-הכל
בגדאד	130,000	54,000	50,000	15,000	1,000	250,000
כצרה	24,408	130,494	6,928	2,221	1,549	165,000
מוצל	244,713	17,180	7,635	50,670	30,180	350,375
סך-הכל	399,121	201,674	64,563	67,891	32,729	765,370
ס"ה בעיראק	1,146,685	1,494,015	87,488	78,792	42,302	2,849,282

המקור: נתוני מפקד האוכלוסין בעיראק, 1920 — ראה: קוק, עמ' 196.

שלא כיהודים שהיוו קבוצה הומוגנית, היו הנוצרים מפוצלים לעדות רבות ויריבות, רובם המכריע היה בני הכנסיות המזרחיות והקאתוליות-אוניאטיות. יתר-על-כן, כשני שלישים מהנוצרים היו מרוכזים באזור מוצל, הרחק ממוקד ההתפתחות הכלכלית-מסחרית והאדמיניסטרטיבית, ובגלל העדר עניין בהם מצד מעצמה מערבית נוצרית, הם לא זכו למוסדות חינוך וסעד ולא השתלבו במערכות כלכליות מערביות של מעצמת חסות. זאת בניגוד לנוצרים בסהר הפורה המערבי שהיו הראשונים מקרב האוכלוסיה המקומית ליהנות מפעילות מוסדות מערביים. על-כן לא הנוצרים היו נושאי ההתמערבות והמודרניזאציה בעיראק והם אף לא היוו גורם מתחרה רציני ליהודים.

א. תהליך העיור של היהודים

תהליך הגירת היהודים לבגדאד במהלך המאה ה-19 והתרכזותם בה היה אינדיקאטור וגורם כאחד למודרניזאציה שלהם.

על-פי המסורת היהודית, שורשי הקהילה היהודית בבגדאד עמוקים מאלה של האסלאם והנצרות כחבל ארץ זה וראשיתה בתקופת גלות בבל. שקיעתה ועלייתה מחדש של קהילה זו קשורות במאורעות פוליטיים ובפגעי טבע. עד סוף שלטון הח'ליפים העבאסים היה מצב היהודים בבגדאד טוב. כיבוש בגדאד בידי הח'אנים המונגולים בשנת 1258 לווה בהרג ובהרס רב וגרם לשקיעת האוכלוסיה היהודית בעיר. בתקופת שלטונם (1258-1335) חדלה בגדאד להיות עיר בירה, הם קבעו בירתם בתברז שבצפון פרס. יחסם ליהודים היה אוהד וסובלני ואיפשר קבלת משרות גבוהות בשרותם. הסתת מרכז הפעילות לתברז עודדה יהודים להגר אליה מבגדאד.³

אוכלוסיית יהודי בגדאד המשיכה להתדלדל במאתיים השנים הבאות: 1336-1534 — בימי שלטון הג'לאארים, התורכמנים והפרסים הצפויים, שהיו תקופה של תהפוכות שלטון, מלחמות וכיבושים, מלזוים בהרג רב, והסבו סבל רב ליהודים כמו לכלל האוכלוסייה. עקב כיבוש בגדאד בידי טימור לנג בשנת 1393, שלווה בהרס רב ובשחיתת רבים מתושביה, נמלטו יהודים רבים לערי כורדיסטאן וסוריה. יהודי בגדאד גם סבלו בשלהי תקופת שלטון הצפויים הפרסים באמצע המאה ה-16, ועל-כך קידמו בברכה את כיבוש העיר בידי הסולטאן העות'מאני סולימאן המחוקק בשנת 1534. תחת שלטון העות'מאנים שופר במקצת מצב היהודים. במאות ה-16 וה-18 היתה עיראק, ובגדאד במרכזה, אזור ספר ומאבק בין האימפריה העות'מאנית לאימפריה הפרסית הצפונית. יהודי בגדאד, ככל תושבי העיר, סבלו ממלחמות אלה ובדרך-כלל קידמו בברכה את שוב העות'מאנים.⁴

גורם נוסף להתמעטות היהודים בבגדאד היו מגפות קשות אשר התפשטו מהמזרח הרחוק והפילו חללים רבים במאה ה-18, במיוחד בשנות 1743 ו-1777. בעקבותיהן התדלדלה מאוד הקהילה היהודית בבגדאד, הישיבות נותרו חצי ריקות והרבנות משותקת למחצה. הקהילה החזיקה בכל זאת מעמד הודות להגירת יהודים מכורדיסטאן וסוריה, אך במצב של דלדול רוחני ותרבותי. ריכוז בעל גודל משמעותי, שהצליח להחזיק מעמד, היה במוצל, אך קהילה זו נפגעה קשה בשנת 1832 בהרס העיר כמרידה של השבטים באזור נגד הסולטאן, וכך החל תהליך שקיעתה שממנו לא יצאה עד המאה ה-20. באזור בצרה לא ישבו כמעט יהודים בשל העדר מרכז שלטון, חיים לא בטוחים והעדר פעילות כלכלית-מסחרית. גורם נוסף היה שבאזור זה היה ריכוז של השיעים, אשר חוקיהם מחמירים לגבי מגע עם לא-מוסלמים.⁵

הגידול באוכלוסייה היהודית בבגדאד בראשית המאה ה-19 חל, לא במקרה, עם התחלת הרפורמות של הסולטאן מחמוד ה-2 בשנת 1808. הוא החליט על ביטול חיל היניצ'רים, ייסוד אקדמיה צבאית, חינוך יסודי חובה והפסקת ההחרמות לטובת האוצר. הוא גם נקט צעדים ראשונים לשוויון בין מוסלמים ללא-מוסלמים, על-ידי ביטול תוויי-הזיהוי המסורתיים לעדות השונות בלבוש והוציא צו המחייב שוטרים ופקידים לחבוש כובע פז. הצו, שעורר את זעם המוסלמים, היווה צעד ראשון לקראת אימוץ בגד אירופי כמה שנים אחר-כך. בתקופתו נכבשה עיראק מחדש והחלה עלייתה המחודשת של בגדאד כמרכז שלטוני ומסחרי. ההזדמנויות החדשות והגברת הביטחון משכו יהודים לעיר, ובשני העשורים הראשונים למאה ה-19 חל גידול ניכר במספרם בבגדאד — כפי שמלמדת הטבלה הבאה:

4 ראה: כן-יעקב, בבל, עמ' פב-צב; השווה: חדאד, עמ' 39-50.
5 ראה: רג'ואן, עמ' 172-175.

מספר היהודים בבגדאד בהשוואה לכלל האוכלוסיה

שנה	מוסלמים סונים	מוסלמים שיעים	יהודים	נוצרים	סך כל האוכלוסיה	אחוז היהודים
1794			2,500		80,000	3.3
1830			10,000		80,000	12.5
1845		40,000	16,000	1,500	56,500	28.3
1873			30,000			
1877			18,000		70,000	25.7
1889		100,000	25,000	5,000	130,000	19.2
1893		86,095	51,905	7,000	145,000	35.8
	50,096	35,800				
			30,000			
1908		90,000	53,000	7,000	150,000	35.3
	40,000	50,000				

הערה לטבלה:

הנתונים שבידינו על גידול האוכלוסיה בבגדאד הם לעיתים קרובות סותרים ולא מלאים. המספרים על יהודי בגדאד ממקורות יהודיים קטנים בדרך-כלל מהמספרים ממקורות נוצריים. הדבר מעיד כנראה על בולטותם של היהודים בעיר. הבאנו מספרים ממקורות נוצריים, גם אם הם נראים לעיתים מוגזמים, משום שהם מוסרים נתונים על כלל האוכלוסיה, דבר שאין המקורות היהודיים מוסרים בדרך-כלל. אין הפער בין המקורות השונים סותר את המגמה הכללית של גידול האוכלוסיה היהודית בבגדאד במספרים מוחלטים ויחסית לכלל האוכלוסיה.

מקורות לטבלה:

שנת 1794: דיווח הקונסוליה הצרפתית. שנת 1830: על-פי A.N. Groves — שניהם ראה: באטאטו, עמ' 248. שנת 1845: על-פי המיסיונר א' שטרן — ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' ריא. שנת 1873: על-פי כ"ח — ראה: בולטין, 1873, עמ' 132-133. שנת 1877: על-פי דיווח משרד החוץ הבריטי — ראה: באטאטו, עמ' 248. שנת 1889: על-פי 'הצפירה' — ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' רטז. שנת 1893 — ראה: קרוינה, חלק 3, עמ' 90; בולטין, 1898, עמ' 2. שנת 1908 — ראה: שיחא, עמ' 165; דר'חות, לשנת 1908/9, עמ' 21.

בשנת 1831 פרצה ברובע היהודי בבגדאד מגפה שהפילה חללים רבים. העיר גם סבלה משטפונות וממצור עות'מאני ממושך, שדילדלו מאוד את אוכלוסייתה ועיכבו את גידול מספר היהודים בה לשנים רבות.⁶

עקב ההתרחבות הניכרת בפעילות הכלכלית בבגדאד, במיוחד לאחר פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869, חל גידול משמעותי במספר היהודים בעיר במחצית השנייה של המאה ה-19, בעיקר בשנות ה-70 וה-80, והביא לעליית שיעור היהודים באוכלוסיית בגדאד מ-3% בראשית המאה ל-35% בסופה. בראשית המאה ה-20

6 ראה: באטאטו, עמ' 235-236; רגיואן, עמ' 175.

התרכזו רוב יהודי עיראק בבגדאד, והם היו בה קבוצת האוכלוסין ההומוגנית הגדולה ביותר, אם נקח בחשבון את פיצול המוסלמים לסונים ושיעים (ראה טבלה מספר 2). תהליך זה בולט בהשוואה לקבוצות מיעוטים אחרות באוכלוסיה ובמיוחד לנוצרים, מתחריהם המסורתיים של היהודים. אלה המשיכו להתרכז במחוז מוצל. אף שחל גידול במספר הנוצרים בבגדאד, הוא לא עמד בשום יחס למספר היהודים ולא הגיע ליותר מ-10% מכלל האוכלוסיה בעיר (ראה טבלה מספר 1). ריכוז היהודים בבגדאד ובולטותם המספרית בה משמעותו היתה מעורבות רבה יותר בפעילות הכלכלית המתרחבת, קירבה גדולה יותר למוסדות מערביים וחשיפה רבה יותר להשפעות מערביות בהשוואה לכלל האוכלוסיה.

ב. הרפורמות העות'מאניות ומוסדות הקהילה היהודית

יחס השלטונות ליהודים כעדת מיעוט לא-מוסלמית היה גורם משפיע על יכולתה להתמודד עם אתגר המודרניזאציה. צווי הרפורמות, ח'טי שריף משנת 1839 וח'טי הומאיון משנת 1856, פתחו מערכת חקיקה שהגדילה את צעדי השוויון בין מוסלמים ללא-מוסלמים ואיפשרה לאחרונים להשתלב במערכת האדמיניסטרטיבית והציבורית.

הרפורמות גם הבטיחו אוטונומיה רחבה לקהילות הלא-מוסלמיות על בסיס ייצוגי, בשיתוף בני העדה החילוניים ואנשי-הדת. חקיקה זו השפיעה על מיסוד ארגוני של הקהילה על בסיס ייצוגי ועודדה השתתפות פעילה של בני העדה בפיתוח ובניהול של מוסדות עדתם. יהודי בבל נהנו מאוטונומיה רחבה עוד מתקופת שלטונו של כורש במאה ה-5 לפני הספירה, בהנהגת ראש-הגולה שהיה על-פי המסורת מזרע בית דויד. במאה ה-18 עמד בראש הקהילה נשיא שהיווה כעין שריד לכהונת ראש-הגולה, אם כי בסמכויות ובמעמד מצומצמים יותר. הנשיא נחשב לראש הקהילה, ייצג אותה ותיווך בינה ובין השלטונות. הוא היה אחראי לגביית מיסים מהמתרשלים בתשלום, היתה לו סמכות להטיל קנסות על בני הקהילה, להענישם במלקות ואף לכלאם בבית-סוהר במרתף ביתו. כן היתה לו הסמכות למנות דיינים ולפטרם והיה יכול לגרש את יריביו מהמדינה. לצדו סייעו בראשית המאה ה-19 כמה מנכבדי העדה 'שבעת טובי העיר'. נשיאים התמנו גם-כן בערים נוספות, כמו: בצרה, חילה וסולימניה.⁷ בנימין השני, שביקר בבגדאד באמצע המאה ה-19, מסר, כי הנשיא כחוו היה רב כיוון שהיה תלוי בחסדי המושל בלבד והיה יכול לנצל לרעה לא רק לגבי בני אמונתו אלא גם לגבי המוסלמים.⁸ הנשיא מונה על-ידי המושל הממלוכי, מקרב עשירי הקהילה ונכבדיה, גם שלא מזרע דויד. משלהי המאה ה-18 היה המושל ממנה

7 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' קט-קיא, רסח; ע'נימה, עמ' 168; השווה: רות, עמ' 22-24.

8 ראה: בנימין השני, עמ' 84.

למישרת הנשיא בדרך-כלל את בנקאי החצר (הצראף באשי), אשר בתקופה זו היה לעיתים קרובות יהודי, וזאת כדי להעזר בו בעת הצורך. בגלל מעמדם הפינאנסי, סבלו נשיאים רבים מסחיטות והיו לא פעם קורבן לתככי החצר. הנשיאים הבולטים במאה ה-18, שמילאו גם תפקיד של צראף באשי, היו ר' יצחק גבאי, שכיהן בתפקיד זה בשנות 1773-1774, וששון בן ר' צאלח בן ר' דויד (1781-1817). בגלל סחיטות כספיות והסתבכות בתככי החצר נמלטו אנשי משפחות אלה למפרץ הפרסי ומשם להודו.⁹ לבריחתם של מנהיגי הקהילה ועשיריה להודו היתה השפעה רבה על תהליך ההגירה להודו ולמזרח הרחוק, תהליך שהיה בעל השפעה רבה על המודרניזאציה של יהודי בבל, כפי שיתואר להלן.

הרפורמות בארגון הקהילה ומינוי החכם באשי לראש הקהילה במקום הנשיא נבעו מתוך דחף פנימי לרפורמה לא פחות מאשר כפייה מבחוץ של פעולת החקיקה העות'מאנית. מינוי החכם באשי הראשון חל עקב מחלוקת בין רוב גבירי הקהילה לחכמים. הגבירים תבעו למנות את ר' רפאל קצין למשרת אב-בית-דין, ותביעתם לא התקבלה על-ידי חכמי הקהילה. בהתערבות גבירי קהילת אסתאנבול אצל השער העליון, אושר מינויו של ר' רפאל קצין לחכם באשי בשנת 1849. בתקופה הראשונה למינויו המשיך כנראה הנשיא לכהן בתפקידו. כך תיאר בנימין השני את תפקודו של החכם באשי:

הוא המיצג את העדה לפני השלטונות ומפקח על עניני דת, משטר ומנהל אזרחי. עליו גם לראווג לגבית מסים שלא שולמו במועדם [...] במלוי תפקידו נעזר החכם באשי במועצה המורכבת מנכבדי העדה שלהסכמתם הוא נזקק לשם מתן תוקף חוקי לפעולתו [...] עומדים לרשותו חמישה או ששה יהודים שעליהם למסור את הוראותיו ופקודותיו ולהוציאן לפועל [...] תחת פקודו של החכם באשי מנהל הנשיא את עניני העדה.¹⁰

הרפורמות באימפריה העות'מאנית מיסדו את מבנה הקהילה והנהגתה והעניקו לנכבדים משקל רב בניהול המוסדות הנבחרים של הקהילה. עם זאת העבירו הרפורמות את ראשות הקהילה בבגראד מהנשיא, שהיה מנכבדי הקהילה החילוניים, לידי החכם באשי, רב שנבחר על-ידי מוסדות הקהילה ומינויו אושר על-ידי הסולטאן, כאשר לחכם באשי של אסתאנבול היתה השפעה על מינוי החכם באשי של הפרובינציות. המבנה הארגוני של הקהילה וסמכויות החכם באשי נוסחו בחוקה על-ידי ראשי קהילת אסתאנבול, אשר קיבלה תוקף רשמי בצו עות'מאני בשנת 1865 והוחלה על כל קהילות היהודים באימפריה. הצו קבע את החכם באשי כמייצג העדה היהודית ונבחר על-פי מוסדות הקהילה שיכהנו לציירו. המוסדות הם: אספה כללית

9 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' קיד-קטו; הד, עמ' 182-183; עינימה, עמ' 168-169.

10 ראה: בנימין השני, עמ' 83-84.

בת 80 חברים, מהם 60 הנבחרים על-ידי הקהילה ו-20 רבנים; האספה בוחרת מועצה רוחנית (מג'לס רוחאני), המורכבת משבעה רבנים ותפקידה לטפל בענייני דת ומסורת; האספה גם בוחרת מועצה חילונית (מג'לס ג'סמאני), המורכבת מנשיא ושמונה חברים מנכבדי הקהילה, ותפקידה לטפל בעניינים הארגוניים והכספיים של הקהילה, במוסדותיה ובמפעליה. החכם באשי מייצג את הקהילה בפני השלטונות ומביא את דבר השלטונות לקהילה ועליו לבצע את החלטות המועצה הרוחנית והחילונית.¹¹ חוק זה הניח את היסוד לארגונה של הקהילה והיווה בסיס לחוק העדה היהודית בעיראק העצמאית בשנת 1932. קביעת מוסדות הניהול של הקהילה בהשתתפות חילונים ורבנים הגבירה את מעורבותם של נכבדי העדה החילוניים במינוי החכם באשי. מעורבות זו השפיעה על הנהגת הקהילה והרבנים העומדים בראשה והידקה את הקשר בין המנהיגות הרוחנית למנהיגות החילונית של הקהילה. היא גם היתה גורם חשוב בכך שהרבנים לא היו מנותקים מחיי המעשה ולא הסתגרו באוהלה של תורה אלא היו קרובים לבעיות השעה ופתוחים לאתגרים שניצבו בפני בני הקהילה בהתמודדותם עם התנאים החיצוניים המשתנים, כפי שנראה להלן. עמידתו של רב, ולא נכבד חילוני, בראש הקהילה גרמה למאבקי כוח בין גבירי העדה לרבניה על בחירת החכם באשי ועל השליטה במוסדות הקהילה. מחלוקת זו הביאה למינויו של הרב רפאל קצין לחכם באשי הראשון היהודי בגדאד בשנת 1849, כפי שתואר לעיל. מחלוקות ומאבקי כוח אלה המשיכו להיות מנת חלקה של קהילת בגדאד בשנות ה-70 וה-80 וכך דווח עליה הנוסע אפריים ניימרק שביקר בבגדאד בשנת 1884:

נפלאו דרכי אחינו בעיר הזאת, כי זה כשמונים שנה [צ"ל ארבעים] נחלקו לשתי מפלגות בדבר בחירת חכם באשי, הלא המה 'מפלגת החכמים' ו'מפלגת הגבירים' [...] אך ישנם גם חכמים גם עשירים בשתי המפלגות. את אשר תבחר האחת תשנא השנית [...] וכל אחת תמצא טענות מספיקות [...] ¹².

מאבקי כוח אלה הגיעו לשיאם בתקופת כהונתו של ר' אלישע דנגור כחכם באשי, שהחלה בשנת 1880, והביאו עד כדי קריאה מצד קבוצת נכבדי הקהילה למעורבות מושל בגדאד וגבירי קהילת אסתאנבול. כתוצאה מכך הגיע צו הדחה מאסתאנבול בשנת 1884, אולם החכמים שהתנגדו להתערבות המושל בענייני הקהילה מנעו לאחר מאבק את הדחתו ובסופו של דבר הגיע מאסתאנבול בשנת 1885 צו המבטל את ההדחה.¹³

11 ראה: יאנג, ב, עמ' 148-151; תרגום לערבית: נטיאם אל-ח'מח'מח'אנה, בגדאד 1865. נראה כי במחצית השנייה של המאה ה-19 לא פעלו המוסדות הנבחרים של קהילת יהודי בגדאד בדיק על-פי מתכונת חוקה זו. פרטים על המועצה החילונית וכתב-המינוי בשנת 1879 מורים כי בבגדאד לא היתה המועצה מורכבת על טהרת החברים החילוניים הנבחרים אלא משלושה רבנים ותשעה נבחרים מנכבדי הקהילה — ראה: בן-יעקב, כבל, עמ' רסח.

13 ראה: בן-יעקב, כבל, עמ' קסב-קסח.

12 ראה: ניימרק, עמ' סא.

לצד השפעת ההגירה למזרח הרחוק והידוק המגע עם המערב, הביאו הרפורמות ליתר מעורבות של בני הקהילה במוסדותיה ולתרומתם לפיתוח ולשגשוג של מוסדות הקהילה באמצעות אגודות צדקה וולונטאריות, שהחלו להיוסד במחצית השנייה של המאה ה-19. גם בתחום זה, שהוא מסמני הפעילות הקהילתית המערבית, הקדימו היהודים את שאר חלקי האוכלוסיה בבגדאד, לא כל שכן בעיראק כולה. ניצני הפעילות הקהילתית הוולונטארית הופיעו במחצית השנייה של המאה ה-19 והניחו את היסוד לפעילות אגודות אלה, שהגיעה לכשלושה ולפריחתה בשנות ה-1930 וה-1940, תחת פיקוחה של המועצה החילונית. האגודות התמקדו בסיוע לחולים קשישים ועניים, בסעד רפואי ובפעילות חינוכית. האגודה הראשונה, על-פי המידע שבידינו, היתה חברת 'ביקור חולים' שנוסדה לפני שנת 1860 במטרה לעזור לחולים עניים. חברת 'מייסדי בית הרפואה' נוסדה בשנת 1884 כדי לסייע לחולים נצרכים. 'חברת הרוחצים'/'חברה קדישא' נוסדה בשנת 1876 כדי לסייע בהוצאות קבורה, הודות למשה בן שלמה דויד, שתרם כספים רבים למטרה זו. חברת הכנסת אורחים נוסדה בשנת 1895 בתמיכת המועצה החילונית, יסדה אכסניה לעוברים ושבים, לרבות שד"רים מארץ-ישראל, וקיבלה תרומות למטרה זו מגבירי בבל, הודו וראנגון. הבולטת ביותר מבין האגודות היתה חברת 'תעאון' (שיתוף), שנוסדה בשנת 1909, למען הקמת בית-ספר לעניי הקהילה, במתכונת בתי-הספר העות'מאניים. באגודה זו השתתפו פעילי הקהילה אשר רכשו את השכלתם בבית-ספר של כ"ח ובלטו בהנהגת הקהילה לאחר מלחמת-העולם הראשונה, והם: עזרא מנחם דניאל – יו"ר כבוד, מאיר שם-טוב – יו"ר, אברהם אל-כביר – מזכיר. האגודה יסדה את בית-הספר 'תעאון', שהתרחב כפי שנראה לאחר מלחמת-העולם.¹⁴

גורם חשוב שהשפיע על קידומם של היהודים בתקופה זו היה יחס הוואלים של בגדאד ליהודים, שהיה בדרך-כלל תקין ואף סובלני מאז סילוק הממלוכים והתחלת הרפורמות בעיראק בשנת 1831. דיווחי נוסעים מהמערב, שביקרו בבגדאד בשנות ה-1830, מציינים את מצבם הטוב יחסית של היהודים הנהנים מאוטונומיה ואת השפעת אחדים מהם בחצר הוואלי עד כדי השתתפות בדיואן.¹⁵ עלה על כולם מדחת פאשא. תקופת כהונתו (1869-1872) תרמה רבות לשיפור מעמד היהודים. הוא הכניס רפורמות באדמיניסטרציה ובמערכת השיפוט, שנועדו לשים קץ לשחיתות, ומנע פגיעות ביהודים; הנהיג תינוך יסודי מודרני ועודד פיתוח מוסדות חינוך פרטיים ועדתיים; נקט יוזמות לפיתוח כלכלי ולרכישת קרקעות, ובכך הרחיב את האפשרויות הכלכליות.¹⁶

14 פרטים על אגודות אלה והפעילים בהן – ראה: תוינה, עמ' 19, 39-48; בן-יעקב, בבל, עמ' רסט-רעב.

15 ראה: וולסטד, I, עמ' 195.

16 ראה: ע'נימה, עמ' 178-179; בן-יעקב, בבל, עמ' קמב-קמט.

ג. השתלבות היהודים במסחר הבריטי

המודרניזאציה של יהודי בבל קשורה קשר הדוק בהתרחבות האינטרסים הבריטיים בעיראק וקשירת כלכלתה לשוק העולמי, תהליך שבו מילאה המערכת הכלכלית הבריטית תפקיד נכבד. כיוון שבריטניה ולא צרפת היתה המעצמה הדומיננטית בחדירה הכלכלית לעיראק, לא היה לנוצרים המקומיים היתרון של השתלבות במערכת הכלכלית של המעצמה המערבית בגין זיקה דתית, כמו חסות צרפת על הנוצרים הקאתולים בלבאנט. ההשתלבות במערכת הכלכלית הבריטית היתה מבוססת על כישורים, ניסיון במסחר ובכספים ויכולת התאמה למערכות המודרניות בתחומים אלה. בעיראק נענו לאתגר זה ראשונים היהודים, ולא הנוצרים, והם שהשתלבו במערכת זו.

מאות שנים עסקו היהודים לצד הנוצרים בסחר השיירות ובחלפנות, שהיו קשורים זה בזה קשר הדוק. בגדאד שימשה בתקופת הח'ליפים העבאסים מרכז גדול לסחר. ירידתה חלה בעקבות גילוי כף התקוה הטובה בשנת 1492, אך המשיכה לשמש מרכז לסחר מעבר, בעיקר בתבלינים. מימי סולימאן המפואר בשנת 1534 עד סילוק הממלוכים בשנת 1831 התנהל הסחר בנתיבים לא קבועים, ובעיתות אי־שקט עקפו הנתיבים את בגדאד. משום כך התבסס הסחר על קבוצות אוכלוסייה בעלות הרגלי נדידה: רבים מהסוחרים היו ארמנים מאסתאנבול, פרסים או יהודים. מעטים היו מוסלמים תושבי המקום. סחר השיירות עבר מהודו והמזרח הרחוק לאיראן, משם דרך בגדאד לסוריה ואנאטוליה. בראשית המאה ה־19 נטש הסחר בנתיב איראן את בגדאד ועבר לנתיב ארזורום-תוקאט-אסתאנבול, בגלל הביטחון בדרכים. בשני העשורים הראשונים למאה גדל במקומו הסחר בסחורות הודיות, שעבר באוניות בנתיב החדידקל, כשהבריטים הולכים ותופסים מקום נכבד בו. כך גם הלך ותפס הקונסול הכללי הבריטי עמדת בכורה בין הקונסולים הזרים והשפעה רבה בחצר המושל.¹⁷

הענקת הזכויות המסחריות בהסכם הקאפיטולאציות של בלטה לימאן בשנת 1838 וגידול הסחר באמצעות אוניות־הקיטור בנהרות, ומעל לכל פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869 — העבירו את השליטה בנתיבי התחבורה לידיים בריטיות. כתוצאה מכך גדל הסחר במוצרים בריטיים, בעיקר כותנה וצמר שעברו דרך נמל בצרה. במערכת זו היו היהודים הגורם הראשון מקרב אוכלוסי עיראק שהשתלב בסחר זה. על־פי דיווחו של הנוסע בנימין השני, כבר בשנות ה־1850 היה הסחר עם הודו והמזרח הרחוק כולו בידי יהודים בעלי בתי־חרושת בבומביי ובכלכותה, בסינגאפור ואפילו בקאנטון.¹⁸ בשנת 1879 מסר דו"ח קונסולארי בריטי מבגדאד על ריכוז סחר־החוץ הבריטי בידי

17 ראה: גרינוולד, עמ' 161-162; באטאטו, עמ' 233; באקינגהאם, עמ' 305-309; וולסטד, I, עמ' 197.

18 ראה: בנימין השני, עמ' 89.

יהודים. דר"ח קונסולארי משנת 1910 הוסיף על כך, כי אין הנוצרים והמוסלמים מסוגלים להתחרות ביהודים. השתלכותם הבלעדית במערכת הבריטית לא נבעה מתוך רצון או אהדה בריטית ליהודים. להיפך, במאה ה-19 היתה תחרות בין סוחרים בריטים ליהודים. האחרונים היו עצמאים בניהול סחר-המעבר בין הודו לבריטניה ואילו הבריטים העדיפו סוכנים בשכר תיווך. ההתבססות הבריטית על סוחרים יהודים נבעה מהכרה ששיתוף-הפעולה עימם מקדם את האינטרסים הבריטיים.¹⁹

ד. קהילות-בנות בהודו ובמזרח הרחוק

גורם חשוב לכך היה הקמת קהילות-בנות של יהודים מבגדאד בהודו ובמזרח הרחוק ותלותה של עיראק בסחר במפרץ הפרסי. יהודים מעיראק ומפרס התיישבו במאלאבאר שבהודו כבר במאה ה-9, אולם רק במאה ה-19 צמחה בהודו קהילה בעלת משקל של יהודים יוצאי עיראק, בעיקר בגדאד. הגורמים לכך היו עיסוקם המסורתי של היהודים במסחר, בולטותם בתחום זה, חוש מסחרי ושאיפה להתעשר שהביאום להענות לאפשרויות ולאמגריים חדשים בתחום זה, וכן רדיפות וסחטנות מצד מושלים מקומים כלפי עשירי הקהילה שדחפה אותם להימלט מעיראק. גורם דחף נוסף היה פגעי טבע, מגפות ושטפונות, שפקדו את עיראק בתקופה זו ופגעו בכלל האוכלוסייה, אך בעלי יכולת ויוזמה כלכלית יכלו להימלט מהם. ביטול המונופול על הסחר, שהיה לחברת הודו המזרחית, בשנת 1813 פתח הזדמנויות טובות למסחר ללא-בריטים. לעומת זאת סחיטת היהודים העשירים ורדיפתם מצד הוואלי הממלוכי האחרון של בגדאד, דאוד פאשא (1817-1831), שהיה עריץ במיוחד, גרמה לבריחת אחדים מעשירי הקהילה הזו ופתחה גל של הגירה להודו ולמזרח הרחוק.

המתיישב היהודי הבגדאדי הבולט הראשון בבומביי היה סולימאן יעקוב סולימאן (1795-1833), אבל רק לאחר כואה של משפחת ששון התפתחה הקהילה בבומביי על מוסדותיה. הגירת הששונים והצלחתם היא הידועה ביותר, אבל לא היתה זו תופעה בודדת. אפשר לראות בהם גורם מרכזי בהגירת יהודי עיראק והמזרח בכלל למזרח הרחוק, כמקבילה לתנועת ההגירה האשכנזית מאירופה מערבה. היא יצרה קהילות-בנות, שהתרכזו סביב בתי-כנסת בהנהגת 'נסיכים' עשירים בהודו והמזרח הרחוק. שיח' ששון בן צאלח (1750-1830) היה נשיא הקהילה בבגדאד 40 שנה והצראף הראשי של הוואלים העות'מאנים בתקופה זו. בשנת 1828 הסתבך בנו, דויד ששון, בתכני החצר ונאלץ להימלט מנקמת הוואלי דאוד פאשא. ששון נמלט לבצרה ומשם לבורשהר (אבו-שהר) שעל חוף הים הפרסי. אביו הצטרף אליו ונפטר שם. בשנת 1833 המשיך דויד ששון לבומביי ופיתח בה את עסקיו. בבומביי בשנות ה-1840 לא היתה

ראשי העדה הבלבית בהדור אצל הרב יוסף חיים בבגדאד בשנת 1878. יושבים בשורה האמצעית, משמאל לימין: ר' יוסף חיים, אהרון גבאי (חתנו של דוד ששון) יוסף גורגי (דודו של ד' ששון)

עדיין עיר תעשייתית מפותחת. התבססותו של דויד ששון בה ומפעליו תרמו במידה רבה לפיתוחה של כומביי במחצית השנייה של המאה ה-19. בעזרת בניו ביסס ששון את עסקיו על יצוא מהודו לפרס ולעיראק והצליח להשתלט על סחר זה, אחר-כך הרחיב את עסקיו למרכז אסיה ולסין, שהיוותה פריצת דרך בעסקיו. סחרו עם סין התבסס בעיקר על אופיום וכן בדים וכותנה. סחר האופיום נחשב לגיטימי באותה תקופה ואף נתמך על-ידי בריטניה, שנכנסה למלחמה עם סין בשנות 1840 ו-1855 כדי לקיים סחר חופשי במוצר זה. כך הפך הסניף בשנחאי למרכז שני בחשיבותו בפעילות משפחת ששון. בשנת 1858, לאחר דיכוי המרד ההודי, שלח דויד ששון את בנו ששון דויד ששון ללונדון לפתוח סניף של החברה שם. זו הפכה למרכז הפעילות המסחרית של החברה עם סניפים בליברפול ובמאנצ'סטר. בתקופת מלחמת-האזרחים בארצות-הברית העביר ששון את מרכז הכובד של פעילותו לסחר הכותנה והרוויח הון רב ממשלוחי כותנה ללאנקסטר, במקום הכותנה אשר לא הגיעה מארצות-הברית. סוד הצלחתו של ששון היה האמון הרב שרכש והכרת תנאי הארצות שבהן סחר, גורמים שחסרו לסוחרים אירופים. מעל לכל, הוא ביסס את עסקיו על בסיס משפחתי-קהילתי, בעזרת בניו אשר גילו אף הם כשרונות בעסקים וניהלו את הסניפים השונים. הוא העסיק לרוב יהודים מבגדאד ומכומביי, נתן בהם אמון והשתמש בעברית-ערבית במסחר ובבית. כן הקפיד על קיום המצוות ודאג למניין ולשחיטה כשרה לו ולעובדיו באשר היו.

הזיקה למשפחה ולקהילה, שהיתה גורם חשוב להצלחת השונים, היתה גם גורם ליצירת קהילות-בנות של יהודים בגדאדים בערי דרום-אסיה וסין, שהתרכזו סביב

עסקיו. ששון הפך לאבן-היסוד של קהילת כומביי: הוא הקים בית-כנסת, אכסניה, מקווה ובית-ספר לקהילה. רוב הקהילה היתה תלויה למחייתה במפעליו, שהעסיקו כמעט רק יהודים. עסקיו והמוסדות שהקים היוו כוח משיכה להגירה נוספת של יהודים מבגדאד. ששון הירבה לתרום לצדקה, וראה בכך מעין מעשר. עיקר תרומותיו היו למקומות שפעל בהם, בראש ובראשונה לכומביי, שבה תרם לפיתוח מפעלי הקהילה היהודית ולמוסדות תרבות, סעד וחינוך לכל האוכלוסייה. הוא גם תרם ליהודים בארצות-המזרח ובעיקר ליהודים בעיראק. תרומות אלה שהיו חלק קטן בלבד מתרומות המשפחה תרמו רבות לפיתוח מוסדות הקהילה היהודית בבגדאד ותמכו בענייה.

לאחר מות דויד ששון קיבל בנו הבכור עבדאללה-אלברט את ניהול עסקי המשפחה, אשר המשיך בשיטות הניהול ובעקרונות הקהילתיים של אביו. הוא השכיל לנצל את פתיחת תעלת סואץ, שקיצרה בהרבה את הדרך לאירופה ושיפרה את אפשרויות המסחר בין אירופה להודו. הוא גם היה ממניחי היסוד לתעשייה המודרנית בכומביי: הוא פתח מטוריות מודרניות וכן חברת מקרקעין ופיתוח, אשר עסקה בטיוב קרקעות ובחקלאות אקסטנסיבית ובנתה בניינים רבים. גולת הכותרת של מפעליו התעשייתיים היתה בניית המזח המודרני הראשון במערב הודו, אשר הושלם בשנת 1875 והיווה יסוד לפיתוח הנמל המודרני של כומביי. כאביו תרם גם הוא לבניית מוסדות חינוך וציבור בכומביי וברחבי הודו ואף היה חבר המועצה המחוקקת של כומביי. על פועלו לפיתוח כומביי זכה בתואר בארון בשנת 1890. כן תרם לצדקה לקהילות היהודים בהודו, במזרח ובעיקר בבגדאד. במיוחד חשובה היתה תרומתו להקמת בניין חדש לבית-הספר של כ"ח בבגדאד, כפי שיתואר להלן.

הבן השני, אליהו, נשלח לפתח את עסקי המשפחה בסין והניח את היסוד לבנק הונג קונג בשנחאי. לאחר מות האב הסתכסך אליהו עם אחיו הבכור והקים בשנת 1867 חברה מתחרה בכומביי שפיתחה קשרים ענפים בין המזרח הרחוק, הודו ואפריקה. נוסף למסחר עסק אליהו בבנקאות. גם הוא תרם הרבה לצדקה. בשנת 1859 יסד חברת צדקה לסיוע ליהודי בגדאד והמזרח ותרם הרבה להקמת מוסדות חנוך ובריאות בהודו. בנו יעקוב הרחיב את העסקים בהודו-סין וכן בלונדון ובמאנצ'סטר, הקים מפעלי טקסטיל ומצבעות בהודו והשקיע בבנקאות. בשלהי המאה ה-19 עבר מרכז הפעילות של כל ענפי המשפחה לאנגליה ובראשית המאה ה-20 השתקעו בה רובם ככולם. עסקיהם בהודו חוסלו סופית בעת שזו קיבלה את עצמאותה.

לצד משפחת ששון בלטה בכומביי משפחת גבאי, אף היא מעלית יהודי בגדאד. אבי המשפחה, ר' יצחק בן דויד ישועה גבאי, היה נשיא הקהילה היהודית בבגדאד (1773-1745) לפני שיח' ששון בן צאלח, ושתי המשפחות היו קשורות בקשרי נישואין. יחזקאל גבאי השתקע בכומביי בשנת 1842, ובדומה למשפחת ששון פתחו הוא ובני משפחתו רשת מסחר ענפה עם סין. משפחה זו תרמה רבות לקהילות יהודי הודו וכן לקהילות היהודיות בבגדאד, בארץ-ישראל ובלונדון. במיוחד הקדישה

תשומת-לב לחינוך הבנות במזרח. לצידן היו משפחות נכבדות נוספות בבומביי: סחייק, ישראל, כהן וכן בני משפחות הרבנים סומך ושנדורח²⁰.

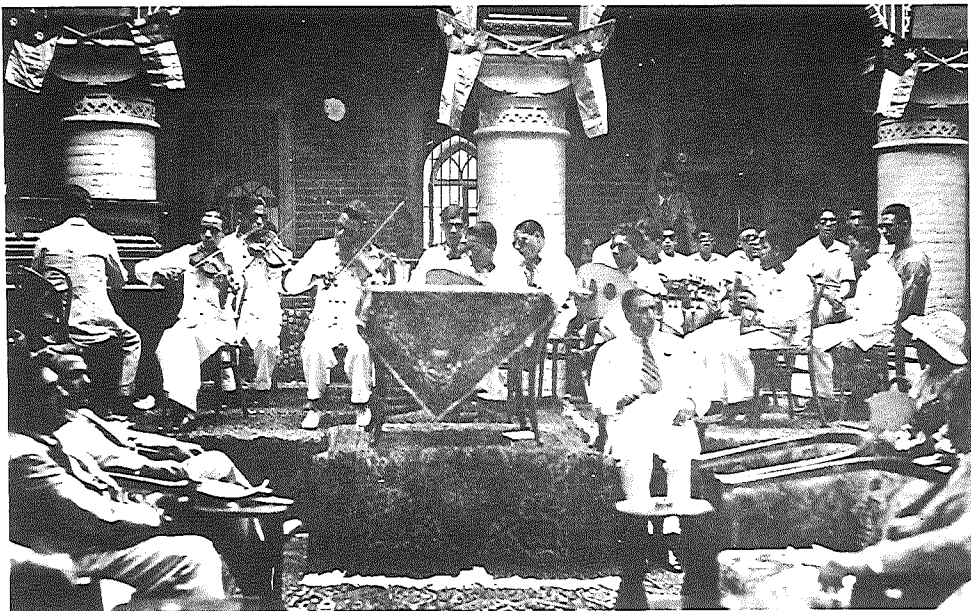
בכלכותה צמחה גם כן קהילה משגשגת במאה ה-19, אם כי קטנה מזו של בומביי. ראשונה היו יהודים מחלב, ששהו זמן מה בעיראק, וכן יהודים מבצרה. משנות ה-1830 ואילך היו רוב המתיישבים מבגדאד, אשר חלק מהם שהו תחילה בבומביי. כמו קהילת בומביי, התבססו אנשי קהילת כלכותה תחילה על סחר אופיום ואינדיגו ואחרי-כן על סחר אריגים. על אף היותה קהילה קטנה יותר היא התברכה בפעילות רוחנית תוססת. במחצית השנייה של המאה ה-19 פעלו בה שבעה בתי-דפוס, שפירסמו עשרות ספרים וארבעה שבועונים בערבית-עברית. הבולטים ביניהם היו 'המבשר' (1873-1877), 'פרח' (1878-1889), 'מגיד ישרים' (1889-1905) ו'שושנה' (1901). שבועונים אלה היו גורם חשוב בהתפתחות הקהילה ובשמירת הקשר עם הקהילה היהודית בבגדאד. הם הביאו ידיעות על הנעשה בארצות-המזרח ובהקילות היהודיות שם, ובראשן קהילת בגדאד, וכן מהנעשה בקהילות היהודים במערב, מעיתונים יהודיים, כגון ה'גזואיש כרוניקל' ו'דר איזראליט'.

המשפחה הבולטת ביותר בקהילת כלכותה היתה משפחת עזרא (בחר). אבי המשפחה, יוסף כליף (בחר), יצא להודו עם שני בניו בשנת 1815 והתיישב בכלכותה. משפחת עזרא פעלה למען קהילה זו מה שפעלה משפחת ששון לקהילת בומביי. אחרי שנת 1841 חזר האב לבגדאד והיה מפעילי הקהילה שם. בנו דויד פיתח סחר של אופיום ואינדיגו בין הונג קונג, חלב דמשק ועוד, כמו כן השקיע בנכסים וצבר הון. הוא נחשב נשיא הקהילה בכלכותה. בניו פיתחו את עסקיו ונחשבו לעשירי הקהילה. ענפי המשפחה בבגדאד ובכלכותה קיימו קשרים הדוקים ביניהם. הם תרמו רבות לצדקה, בתי-חולים ובתי-ספר בהודו ובבגדאד.

בכלכותה השתקע גם ענף של משפחת גבאי. לצד משפחת עזרא תפסו עמדה נכבדה במסחר ובהקילה, היו סוכני משפחת ששון בעיר זו ופיתחו סניפים לעסקיהם במזרח הרחוק. כמו משפחת עזרא וששון, היה עיקר מסחרם באופיום. הם גם השקיעו הון רב בנכסים. ענפי המשפחה בבומביי, בכלכותה ובבגדאד קיימו קשרים הדוקים והיו קשורים בקשרי נישואין עם משפחות עזרא וששון. משפחת גבאי תרמה רבות לצדקה ולמוסדות תרבות ותלמוד-תורה. במיוחד חשובה היתה תרומתם לפרוכות לקבר יחזקאל הנביא, לתפילין ליהודי בגדאד ולענני בגדאד שנפגעו במגפות וברעב.

בקהילת כלכותה בלטה משפחת יהודה, אשר בניה היו בראשית המאה ה-19 ממנהיגי קהילת בגדאד ומעשיריה. בשנת 1838 יצאו בעקבות משפחת ששון, שעימה הם היו קשורים בקשרי נישואין, לבומביי ומשם המשיכו לכלכותה. כמו משפחת ששון, הם פיתחו מסחר בהודו ובסין וייסדו בתי-חרושת בכלכותה. הם תרמו רבות

20 · ראה: רות, עמ' 38-60, 62-64, 72-98; בן-יעקב, תפוצות, עמ' 67-70, 74-79, 80-99, 100-110.

אחת המשפחות הבלביות האמידות, שעשו הון רב מחוץ לעיראק ותרמו לצרכי הציבור של אחיהם היא משפחת כדורי. בתצלום: אליעזר כדורי מבקר בבית הספר 'לורה כדורי', על שם אשתו, בבגדאד בשנת תרפ"ה

למוסדות צדקה בכלכותה בבגדאד ובירושלים. ענף אחר של המשפחה נשאר בבגדאד ובלט בהנהגת הקהילה שם וענף אחר השתקע בירושלים.

משפחה בולטת נוספת בכלכותה היתה משפחת בנימין. אבי המשפחה, יצחק בן שלמה בנימין, היה ממשפחת נשיאי בגדאד ונשיא קהילת בצרה. בשנת 1833 נאלץ לברוח מהעיר בגלל התנכלות המושל. הוא הגיע לכלכותה והיה אחד מראשי הקהילה שם. משפחות נוספות שבלטו בעיר זו היו משפחת דויד אהרון, אברהם חיים, ובנימין בן נסים אליאס שקנה את פירמת ששון בכלכותה.²¹

בסך הכל היו כ-40 משפחות סוחרים גדולים בקהילות יהודי בגדאד בהודו, ששיגשו בתנאים הכלכליים המשתנים בשנות ה-40 וה-50 של המאה ה-19. הקהילות, שמנו בראשית המאה ה-20 כ-6000 נפש (5000 בבומביי ו-1000 בכלכותה), היו מורכבות ברובן מבני המעמד הבינוני: חנוונים, סוחרים קטנים, בעלי מלאכה וחלפנים. חלקם הגדול היו מועסקים במפעלי המשפחות הגדולות או במוסדות הצדקה והפילאנטרופיה שפיתחו. קהילות יהודי בגדאד בהודו ובמזרח הרחוק, על אף היותן קטנות במספרן, לא נטמעו בחברה המקומית ואף לא התערבו ולא קיימו קשרי נישואין עם היהודים המקומיים, בני ישראל, אם כי פעלו לשיפור מצבם. הם גילו זיקה כפולה לבריטים ולקהילת האם בבגדאד. הם השתדלו להשתלב בחברה הבריטית במקומות מושבם ואימצו את מנהגיה, ורוב בני המשפחות החשובות השתקעו בסופו של דבר בבריטניה ובאירופה. יחד עם זאת הם קיימו קשרים הדוקים עם הקהילה האם בבגדאד: קשרי מסחר ונישואין לרוב במסגרת

21 ראה: מצליח, עמ' 112-124, 423-425; בן-יעקב, תפוצות, עמ' 128-135, 141-160, 167, 172-191, 194, 213-225; רג'ואן, עמ' 182-184; ששון, עמ' 203 ואילך.

משפחתית. אף שהיו עצמאיות מבחינה כלכלית ועלו בשגשוגן על הקהילה-האם בכגדאד, הן ראו עצמן כפופות לה מבחינת מסורת ותרבות. קהילת כגדאד סיפקה לקהילות אלו במזרח הרחוק רבנים, כלי-קודש וספרי-קודש. כמו כן ראו הקהילות ברבני כגדאד מורייה-הלכה, היפנו אליהם שאלות שהתעוררו מאימוץ אורת-החיים החדש וציפו לפסיקתם. רק לקראת סוף המאה ה-19 החלה להתפתח בכומביי רשות רבנית עצמאית, לאחר שהרב אלישע בן אליהו הוזמן מכגדאד לכהן כרב בית-הכנסת שיסדה משפחת ששון וגם בבית-הדין הרבני שם.²²

בראשית המאה ה-20 היו לכל בית יהודי חשוב בכגדאד סניפים בהודו, במזרח הרחוק, באנגליה, באירופה ולעיתים גם במזרח התיכון. ההגירה וייסוד הקהילות במזרח, שגרענה המשפחות הגדולות והמבוססות בכגדאד, לא דילדלה את קהילת כגדאד, אלא תרמה לשיגשוגה ולפיתוחה על-ידי פיתוח קשרי מסחר ותכרות משפחתיות ותרומות להרחבת מוסדות הקהילה, בעיקר מוסדות חינוך, שהיה גורם בעל משמעות להחדרת המודרניזאציה לקהילת יהודי כגדאד, כפי שנראה להלן.

ה. חלקם של היהודים בפיתוח הבנקאות

הרחבת העסקים והגדלת המאגר הכספי הביאו לבולטותם הרבה של יהודים בייסוד ובפיתוח הבנקאות המודרנית בעיראק. סייע לכך עיסוקם המסורתי של היהודים בסחר השירות, שהיה קשור קשר הדוק לחלפנות. עד לפתיחת הבנק העות'מאני בכגדאד בשנת 1880, עסקו הצרפתים (החלפנים) בכל ענפי הבנקאות. התפתחות הצרפתים היהודים נבעה מהקושי להעביר מטבעות בשיירות ומהעובדה שליהודים היו קשרי משפחה בארצות שונות, שיכלו להסדיר באמצעותם העברת תשלומים. לאחר כמה מאות שנים של שקיעה, שבו היהודים לפעילותם הישנה כחלפנים ראשיים (צראף באשי) וכיועצים כלכליים לחצר בראשית המאה ה-19. באותו זמן היו ידועים שלושה בנקאים יהודים כגדאדים אמידים: שיח' ששון בן צאלח, אבי משפחת ששון הידועה, הבנקאי יצחק והחלפן מנחם בן עיני. גורם חשוב לעלייתם של חלפני החצר היהודים היה הערבות לתשלום המס השנתי והעברתו לסולטאן באסתאנבול, באמצעות קשרים עם בני משפחותיהם שם. כניסת הבנקים האירופים לעיראק באמצע המאה ה-19 הרחיבה את עסקי הצרפתים לתחום הסחר הבינלאומי. אלה מהם שהשכילו לאמץ שיטות מודרניות התחזקו על ידי התחבורה המודרנית והתרחבות העסקים.²³

בגלל גידולם המספרי של היהודים בכגדאד, במיוחד בהשוואה לנוצרים, היו הצרפתים בעיר בתקופה זו כמעט כולם יהודים, ולא נתקלו בתחרות מצד נוצרים או

22 ראה: יערי, עמ' 52 ואילך; פישל, עמ' 195 ואילך; טימברג, עמ' 273-278; כן-יעקב, בבל, עמ' קעא-קעז; כן-יעקב, תפוצות, עמ' 86; רות, עמ' 59 ואילך.
23 ראה: הד, עמ' 182-183; רוט, עמ' 11-13; גרינוולד, עמ' 161-163.

מוסלמים. רוב הצרופים הנוצרים פעלו במוצל, ומספרם בבגדאד היה זעום. למוסלמים היתה רתיעה מסורתית ממקצוע זה בגלל האיסור על נשך בקראן והם מצאו אפיק אחר להשקעות – קרקעות. אפיק השקעות זה התפתח עם הרפורמות של מדחת פאשא, שעודדו רכישת קרקעות. רוב הרוכשים היו מוסלמים מקומיים; אמנם היו גם סוחרים נוצרים, לרבות יוונים מאסתאנכול, שקנו קרקעות בגלל ערכן העולה, וכן מספר יהודים. בין האחרונים בלט עזרא מנחם דניאל, שקנה אדמות רבות באזורי חילה ודיואניה, וכן משפחות עזרא, דאוד, אשר סאלם ושאלו שעשוע – שקנו אדמות בקנה-מידה קטן יותר סביב בגדאד ובצורה.²⁴ יחסית לקהילות אחרות במזרח היתה זו תופעה יוצאת דופן בהיקפה, אולם בסך-הכל נמנעו רוב יהודי בגדאד מלהשקיע כספם בקרקעות, בגלל חוסר הביטחון בדרכים, ועל כן השקיעו את כספם בהרחבת המסחר והבנקאות.

כך כמו מספר בנקים של יהודים על בסיס משפחתי, עם סניפים ברחבי העולם. טיפוסי לעליית הבנקאים היהודים הוא פדורי (ח'צ'ורי) עבוד זלכה, בנו של סוחר בדים, שנסע בשנת 1899 בגיל 15 לאסתאנכול דרך חלב. הוא קשר קשרים בינלאומיים ושב לאחר שנתיים לבגדאד, שהיתה בינתיים למרכז סחר בינלאומי. הוא יסד בנק בבגדאד, ולאחר מלחמת-העולם הראשונה הקים סניפים בכירות, בדמשק, בקאהיר ובצרפת. אחר-כך עבר מרכז הכובד לשווייץ, לארצות-הברית ולמזרח הרחוק, כאשר החברה-האם בבגדאד. הבנק פורק בשנת 1952 עם יציאת היהודים מעיראק. עלו על כולם משפחת ששון, שכוננו הרוטשילדים של המזרח. הם השקיעו את עיקר הונם במסחר, אך גם בבנקים. יעקוב אליאס ששון, נינו של דויד ששון, יסד לצורכי מימון עסקי המשפחה את Exchange Bank for East Indian Business בלונדון ובהודו. על בסיס בנק זה הוקם Eastern Bank, שנרשם בשנת 1909. אליאס ששון היה יושב-הראש של הבנק, אשר רוב הונו היה משפחתי ומשרדו הראשי היה בלונדון עם סניפים בהודו, בסינגפור ובבגדאד. בכך תרם תרומה חשובה לפיתוח הבנקאות בעיראק.²⁵

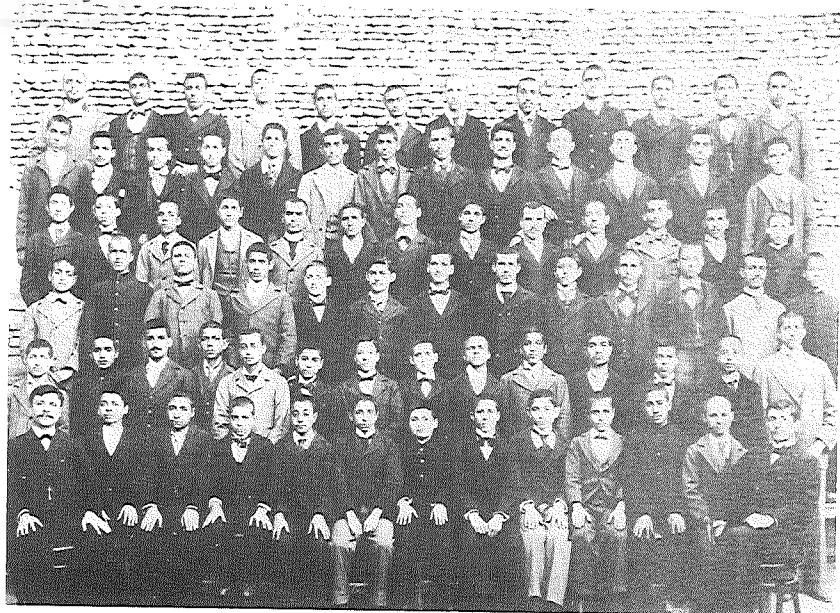
ו. החינוך המודרני בקרב היהודים

הגורם החשוב ביותר למודרניזאציה של יהודי עיראק היה הנהגת חינוך מערבי מודרני. ד"ר השגרירות הבריטית בבגדאד בשנת 1910 מציין את התרחבות ההשכלה באמצעות בתי-הספר של אליאנס כגורם העיקרי, שבגיננו הצליחו היהודים, לפני המוסלמים והנוצרים, ליהנות מהפיכתה של עיראק לצומת מסחר, ולשלוט למעשה בסחר-החוץ הבריטי בעיראק.²⁶ מן המאה ה-14 קיבל כל בן יהודי בעיראק את חינוכו

24 ראה: באטאטו, עמ' 241, 260; עטייה, עמ' 33.

25 ראה: גרינוולד, עמ' 163; באטאטו, עמ' 253-254; השווה: בן-יעקב, תפוצות, עמ' 327; רות, עמ' 102.

26 ראה: כדורי, עמ' 263.

בית-הספר 'אליאנס' בבגדאד, שנוסד בשנת 1864, היה המוסד החינוכי המודרני הראשון בקרב יהודי עיראק. בתצלום: תלמידיו בשנת 1898

ב'אסתאד' (מוסד המקביל ל'חדר' באירופה), שבו הרביץ תורה מורה אשר קיבץ סביבו כמה תלמידים. רק בשנת 1832 נפתח תלמוד-תורה ראשון בבגדאד, ומקרב בוגריו היו תלמידי הישיבה, שנפתחה מחדש בשנת 1840, לאחר הפסקה של כ-500 שנה.²⁷

על הנהגת חינוך מודרני בקהילה היהודית בבגדאד השפיעו יהודים שהיגרו אליה באמצע המאה ה-19 מאוסטריה, מגרמניה ומרוסיה, ישירות או לאחר חניה בתורכיה. הגורמים לבואם היו רצונם להימלט מרדיפות, מאפליות ומרעב בארצותיהם וההזדמנויות החדשות שנוצרו בבגדאד. הם הביאו עימם לא רק כישורים, אלא גם תרמו להידוק הקשרים של הקהילה בבגדאד עם הקהילות היהודיות באירופה. בשנת 1850 הגיעו לבגדאד יצחק לוריון (לוריא), שען מרוסיה, והרמן צבי רוזנפלד, חייט מגרמניה. הם נעשו עד מהרה פעילים בקהילה ודאגו להפצת ההשכלה בקרב יהודי בגדאד. יחד עם דויד סומך, יוסף שם-טוב ואחרים יסדו בבגדאד בשנת 1861 סניף של אגודת 'כל ישראל חברים' בראשות יצחק לוריון. בינואר 1864 פנה הסניף לועד המרכזי של כ"ח בפאריס וביקש את עזרתו להקמת בית-ספר, ובדצמבר אותה שנה פתחה הנהלת כ"ח את בית-הספרה הראשון, לבנים, בבגדאד. מנהלו הראשון היה מר נרסון, תלמיד בית-המדרש לרבנים בפאריס, ויצחק לוריון היה מפקחו. בית-ספר זה היה חלוץ החינוך המערבי בבגדאד. רק לאחר חמש שנים נפתח בית-הספר הממשלתי המודרני הראשון על-ידי מדינת פאשא.²⁸ בבגדאד הקדים בית-הספר של

27 ראה: בנימין השני, עמ' 84.

28 ראה: בן-יעקב, בכל, עמ' רפח; השווה ע'נימה, עמ' 177; רג'ואן, עמ' 181.

כ"ח את ייסודם של מוסדות חינוך נוצריים מערביים, שהיו חלוצי החינוך המערבי בחלקים אחרים של האימפריה העות'מאנית. רק בשנת 1868 הקים מסדר הכרמליתים הצרפתי קאתולי בית-ספר לבנים בבגדאד ובשנת 1877 הקימו נזירות צרפתיות בשיתוף עם מסדר זה את בית-הספר הראשון לבנות בעיר. החינוך הנוצרי לא היווה גורם תחרותי לבית-הספר של כ"ח, משום שחינוך זה היה מצומצם יותר בהיקפו, לימד בצרפתית במתכונת בתי-הספר העממיים בצרפת, ובעיקר משום שלימוד האנגלית במסגרתו הוכנס רק בסוף המאה ה-19 ובהיקף מצומצם יותר מאשר בית-הספר של כ"ח.²⁹

בתחילה גילתה הקהילה היהודית התנגדות לפתיחת בית-הספר, כנראה בהשפעת האסתאדיים שחששו לפרנסתם והחרימו את בית-הספר ומוריו, וכן בגלל חשש ההורים מהתפרקות דתית של בניהם ומהלימודים החדשניים כגון הלימוד על כדור-הארץ. כל אלה גרמו לחיכוכים בין הקהילה למנהל, אשר לאחר זמן קצר התפטר וחזר לפאריס. כמה מהתלמידים פנו להנהלת כ"ח וביקשו לאפשר להם להמשיך בלימודיהם, ובעקבות זאת שלחה החברה את מר מארקס כמנהל החדש.

עם פתיחתו מחדש, התקבל בית-הספר באהדה על-ידי הקהילה והשלטונות. מדחת פאשא העניק חסותו לבית-הספר, נציגי הממשל והקונסולים של אנגליה וצרפת גילו עניין רב בו, ביקרו בטקסים ובחנו את התלמידים בסיום לימודיהם, תרמו ספרים לספרייתו ופרסים למצטיינים בלימוד שפות. בשנת 1873 נחנך בניינו החדש של בית-הספר, תרומת סר אלברט בן דויד ששון, ומאז התפתח מאוד. מימנו את תקציבו חברת כ"ח, ותרומות סניפו בבומביי מילאו בכך מקום נכבד, האגודה האנגלו-יהודית ותרומות עשירי הקהילה בבגדאד ובבומביי.³⁰

בשנים הראשונות לקיומו כלל בית-הספר 4 כיתות, ומעטים המשיכו בלימודיהם. לקראת סוף המאה נוספו עוד שלוש כיתות ובראשית המאה ה-20 נכללו בו גם בית-ספר תיכון. מטרתו היתה מעשית: להכשיר את בוגריו לעבודה במסחר ובפקידות בחברות בריטיות ובמשרדי הממשלה. בהתאם לכך היו תוכנית הלימודים ושיטות ההוראה. שפת ההוראה היתה צרפתית ובסך-הכל לימדו 5 שפות: עברית, ערבית, תורכית, צרפתית ואנגלית — בעיקר שיחה והכתבה ופחות דקדוק. כמו כן נלמדו תנ"ך ומקצועות כלליים, כגון חשבון וגיאוגרפיה. כבר בשנת 1872 קבע הממונה על ענייני החוץ בוילאית בגדאד, כי על אף מגבלותיו עולה בית-הספר ברמתו, בשיטותיו ובמשאביו על כל בית-ספר אחר בעיר.³¹

האורינטאציה הצרפתית של בית-הספר בבגדאד היתה פחות מודגשת מאשר

29 ראה: קווינה, עמ' 103-104.

30 ראה: בולטין, עמ' 11, 24; דר'חות, 1898, עמ' 25; בן-יעקב, בבל, עמ' רפח-רפט; השווה: רג'זאן, עמ' 185.

31 ראה: ע'נימה, עמ' 177; מכתב ד"ר פאנו, הממונה על ענייני החוץ בוילאית בגדאד לחברי הועד המרכזי של כ"ח, 25.12.1872, בולטין, 1872, עמ' 84-86.

במוסדות כ"ח בארצות הסהר הפורה המערכי וודאי פחות מאשר בבתי-הספר הקאתוליים בעיראק. הדבר נבע משיתוף 'האגודה האנגל-יהודית' בהנהלתו, ומהתאמתו לצרכי הקהילה היהודית במקום. בשנת 1873 ראה ועד כ"ח בבגדאד, בהנהגת יצחק לוריון, צורך להרחיב את לימוד האנגלית, כדי להכשיר את בוגריו ולעודדם להגר להודו ולהשתלב במערכת הסחר עימה.³² לקראת סוף המאה הודגשה יותר הוראת האנגלית, אף כי הצרפתית המשיכה להיות שפת ההוראה. מספר השעות ומספר המורים ללימוד אנגלית גדל, לא במעט בזכות האהדה לבית-הספר שגילו הקונסול הבריטי, קולונל רמזי, ומנהלי חברות בריטיות. רמזי עמד על חשיבות הכשרת עובדים לחברות מסחריות בריטיות, במיוחד לאור ההרחבה הצפויה בתוכניות ההשקיה הבריטיות והתחזית להתפתחות המסחר בעקבותיה. הוא נהג לבקר תכופות בבית-הספר, לבחון את התלמידים בבחינות הסיום ולהעניק פרסים למצטיינים. הוא דירבן את ההנהלה להרחיב ולהעמיק את לימוד האנגלית, וכאשר לא נמצאו מורים מאנגליה דאג להזמין מורה ממשלת הודו ואף העמיד לרשות בית-הספר שניים ממתורגמניו. לצורך הוראת האנגלית.³³

גם לאחר פתיחת בית-הספר מחדש היו פה ושם מתנגדים לו על רקע היחס לדת. אכן מורי כ"ח השתדלו לשמור על המסורת בבית-הספר ואף הנהיגו בו תפילות ולימודי דת. כאשר ניסה המורה יעקוב אוברמאיייר בשנת 1876 להקטין את משקלם של לימודי הדת ושמירת המסורת, התנגד לכך הרב יוסף חיים. אוברמאיייר יצא נגדו ב'המגיד', וכתגובה לכך הטילו עליו רבני בגדאד חרם עד שחזר בו וביקש מחילה בפרהסיה מהרב.³⁴ גורם חשוב להתקבלות החינוך המערכי של בית-הספר על-ידי הקהילה היתה הרהביליטאציה שניתנה לו על-ידי הרב עבדאללה סומך, גדול רבני בגדאד. הוא שלח את בנו לבית-הספר, למרות מחאת אנשי-דת בבגדאד ובמקומות אחרים, בהם הרב עקיבא יוסף שלזינגר בירושלים, שקרא לו להחרים את בית-הספר. נכדו של הרב סומך למד בשנת 1876 בסמינר למורים של כ"ח בפאריס. גם משה דויד דנגור, בנו הצעיר של הרב עזרא דנגור, למד בבית-ספר כ"ח, השתלם במשפטים ובשנת 1910 פתח בהאמבורג בית-מסחר גדול.³⁵

יהדות בגדאד התברכה במחצית השנייה של המאה ה-19 ברבנים בעלי שאר-רוח שהיו פתוחים לחידושים, דבר שתרם לקבלת המודרניזאציה על-ידי יהודי עיראק ללא זעזועים ומשברים עמוקים. הרב עבדאללה סומך (1813-1889) היה הבולט ביותר בגישתו הפראגמטית לחינוך המערכי ולהתמערבות ככלל. הוא התייחס בחיוב

32 ראה: בולטיץ, 1873, עמ' 86; בן-יעקב, תפוצות, עמ' 25.

33 ראה: דויד'חות, לשנת 1900/1, עמ' 29; 1902/3, עמ' 32; 1905/6, עמ' 21; 1907/8, עמ' 21; 1908/9, עמ' 23.

34 ראה: בן-יעקב, הרב, עמ' כח.

35 ראה: רגיואן, עמ' 185; בן-יעקב, בבל, עמ' רצ; בן-יעקב, סומך, עמ' 21, 78, 79; בן-יעקב,

תפוצות, עמ' 330-335.

לביית-הספר של כ"ח וגילה גמישות בפסקי ההלכה שלו לבעיות האימוץ של אורח-חיים מערבי והשתלבות במערכת המסחרית-טכנולוגית המתפתחת (כמו היתר בתנאים מסוימים לשימוש בתחבורה בשבת, הלכות חתונה ועוד).³⁶ גישה זו ניתן להסביר במעורבות הרבה של חילונים בהנהגת הקהילה, כפי שצוינה לעיל, ובעובדה שהרבנים לא ישבו באוהלה של תורה מנותקים מעמם. רבנים לא-מעטים עסקו במסחר ושימשו ברכנות שלא על מנת לקבל שכר, חלקם גם היו בני המשפחות העשירות והמכובדות. בנימין השני מסר על פרנסת שניים מתוך שלושה הדיינים של בגדאד: ר' אליהו עובדיה עסק ביצוא סחורות בשירות, ור' עבדאללה [סומך] היה אחד מהסוחרים הבולטים בבגדאד. משהתעשר הפקיד עבדאללה סומך את עסקיו בידי שותפו והקדיש עתותיו לתורה.³⁷ הרבנים גם לא היו מנותקים מהעולם הגדול. הרב יוסף חיים (1834-1903), אף הוא מגדולי רבני בגדאד ותלמידו המובהק של הרב עבדאללה סומך, התכתב עם רבני סאלוניקי, אסתאנבול ואזמיר – מרכזי היהדות במזרח – ועם רבני אשכנז: הרב שניאור זלמן אנושיסקי מוילנה ויוסף שאול נתנזון מלובוב. בשנת 1869 ביקר בארץ-ישראל. אף הוא שימש ברכנות שלא על מנת לקבל שכר ופרנסתו היתה על בית-מסחר גדול שניהלו אחיו ורשמו מתוך כבוד על שמו. הרב עזרא דנגור הירבה בעסקים, יצא לשמש כרב בקהילת ראנגון בשנת 1894, שב כעבור שנה לבגדאד וייסד בית דפוס בשנת 1904. בשנת 1923 היה לרב ראשי של בגדאד, והרבנות לא היתה עיקר פרנסתו.³⁸

גדולי רבני בגדאד היו פראגמאטיים בגישתם ונוחים לאמץ את חידושי המערב. הם לא הסתגרו כמו אחרים מעמיתיהם במזרח-אירופה. יתר-על-כן, רוב רבני בגדאד לא ראו במודרניזאציה – חינוך מערבי וסיגול אורח-חיים מערבי – איום על אושיות החיים היהודיים, במידה רבה משום שלא עמד בפניהם אתגר ההתמודדות עם חברה מערבית מסביב להם. משמעות ההתמערבות בעיניהם לא היתה התבוללות בחברה שסביבם אלא קניית יתרון עליה ותרומה לחיזוק הקהילה ולשגשוגה. יתר-על-כן, רשת החינוך המערבית-מודרנית שפיתחה כ"ח בעיראק הגיעה עד מלחמת-העולם הראשונה לקבוצה מצומצמת בלבד מתוך יהודי עיראק ועל כן לא היוותה איום ממשי על אורחות-החיים המסורתיים של רוב בני הקהילה. הנסיונות להרחיב את החינוך היהודי המודרני-חילוני לאחר מלחמת-העולם הראשונה נתקלו בהפגנות וחרמות מצד רבנים מקומיים. רבני בגדאד בתקופה זו, שלא נחננו באותו שיעור קומה וברחבות אופקים שהצטינו בו קודמיהם הגדולים במאה ה-19, חששו מבתי-הספר המכשירים את בוגריהם למישרות ממשלתיות, המחייבות עבודה בשבת.³⁹

36 על סוגיות אלה ראה מצליח, עמ' 257-259.

37 מסעות בנימין השני, עמ' 83; בן-יעקב, עבדאללה סומך, עמ' 12.

38 על הר"י חיים – ראה: בן-יעקב, הרב, עמ' כד-כו. על הרב דנגור – ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' קג, קעב-קעד.

39 ראה: תוינה, 5, עמ' 86-87.

בית-הספר של כ"ח היווה תרומה נכבדה גם לחברה הלא-יהודית. מראשיתו היה פתוח גם לתלמידים לא-יהודים והם היוו כ-5%-10% מתלמידיו. ההשכלה המערבית, ידיעת שפות, במיוחד השפה האנגלית, סייעה לבוגרים להשתלב בסחר הגדל עם המזרח הרחוק, אנגליה וארצות אירופה, וכן גם קבלת משרות בשרות הממשלה. הביקוש ללימודים בו בא מצד בני נכבדים ופקידים מוסלמים ואף מצד נוצרים, שהעדיפו אותו על בתי-הספר של עדותיהם. הגורם לכך היה הוראת האנגלית, שהיתה מצומצמת מאוד, אם בכלל, בבתי-הספר הנוצריים. בית-הספר נהג בפתיחות רבה כלפי התלמידים הלא-יהודים. לימים, מילאו אחדים מהם תפקידים נכבדים בממשל העיראקי וזכרו באהדה את לימודיהם בבית-הספר היהודי.⁴⁰

כ"ח ניסתה לפתח גם את החינוך המקצועי ופתחה בשנת 1873 בית-מלאכה לנערים, שנסגר ונפתח שנית בשנת 1886. הוא היה מיועד בעיקר לבני עניים, והלימודים בו היו ללא שכר. למדו בו מקצועות כגון נפחות, שעד אז נחשבו נחותים.⁴¹

ההתקדמות בחינוך הבנות היתה איטית יותר וקשה יותר, ונתקלה בהתנגדות בני הקהילה והרבנים כאחד. עמדה זו יסודה במעמדה הנחות של האשה היהודייה בעיראק, אם כי היה טוב יותר מזה של האשה המוסלמית. נוסעים באמצע המאה ה-19 הודעו ממצבן הקשה של היהודיות, במיוחד מנישואי בוסר בגיל 8-10 ומהמספר הרב של נשים פניות בגיל 'מתקדם', מעל ל-15, אשר לא היה עוד באפשרותן להינשא.⁴² אכן, חינוך הבנות היה התחום היחיד שבו הקדימו מוסדות החינוך הקאתוליים את כ"ח. בשנת 1886 ניסה מנהל בית-ספר לבנים של כ"ח, ישראל לוריא, להקים בית-ספר למלאכה לבנות בבגדאד. הוא נתקל בהתנגדות עזה מצד רבני העדה וראשיה, שנימקו זאת בחשש שבית-הספר יגרום לפריצותן של הבנות ולפגיעה בשורת דרך-ארץ וצניעות. הרבנים פירסמו קריאות וכתרו המטילים חרם על בית-הספר, ולוריא נאלץ לסגור. בשנת 1893 הוא נפתח שנית.⁴³

רמת בית-הספר לבנות היתה נמוכה מזו של בית-הספר לבנים. למדו ארבע שנים בלבד, הדגש הושם על 'השכלה מעשית' ומלאכה (תפירה, רקמה ואריגת שטיחים), כן ניתנה תשומת-לב לניקיון וחינוך לניהול משק-בית. על אף רצון הבנות, לא לימדו אנגלית בבית-ספרן. עם כל זאת, חולל בית-הספר תמורה גדולה ביחס לבנות ולחינוכן. בזכותו התמעטו מאוד נישואי הבוסר, ויוקרת תלמידותיו עלתה. שש שנים לאחר היווסדו עלה הביקוש בהרבה על מספר המקומות. עם קבלת תרומה מאת סר

40 למשל, יוסף ע'נימה, נוצרי שהיה לימים שר בממשלת עיראק וכתב ספר אוהד על תולדות היהודים בעיראק — ראה: ע'נימה, עמ' 177-178; דיווחים מספריים שנתיים — ראה: דו"חות (כמפורט בהערות 33, 44).

41 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' רצא; דיווחים שנתיים על בית-הספר — ראה: דו"חות.

42 ראה, למשל: בנימין השני, עמ' 86.

43 ראה: ע'נימה, עמ' 178; בן-יעקב, בבל, עמ' רצא.

אליעזר כדורי (ח'צ'ור'י) מהונג קונג, לזכר אשתו לורה, נבנה בניין חדש וגדול בשנת 1910, שאיפשר הגדלה ניכרת במספר התלמידות והרחבת הלימודים בו. הוא היווה תרומה נכבדה להעמקת חינוך הבנות וביסוסו.⁴⁴ לקראת סוף המאה ה-19 הרחיבה כ"ח את רשת בתי-הספר מחוץ לבגדאד: בשנת 1893 פתחה בית-ספר לבנים בבצרה, ב-1907 — במוצל וב-1916 — בעמארה. (על הגידול במספר התלמידים — ראה בטבלה הבאה.)

טבלה 3

התלמידים בבתי-הספר של כ"ח בעיראק, 1872-1908

שנה	בגדאד		בצרה	
	בנים	בנות	מלאכה	בנים
1872	150	—	—	—
1898	293	112	15	165
1908	434	395	23	288

המקור: כולטין, שנת 1872, עמ' 85; דר'חות, שנת 1898/9, עמ' 22-23, שנת 1908/9, עמ' 25.

בבית-הספר בבצרה הודגש במיוחד לימוד האנגלית, בגלל קשרי המסחר עם אנגליה וחברות אנגליות רבות שפעלו בעיר. ראשי חברות אלה גילו עניין רב בבית-הספר, נהגו לבקר בו ולבחון את תלמידיו, שימשו בחבר הנאמנים שלו והיו בין התורמים לו.⁴⁵ הרחבת החינוך של כ"ח נתנה דחיפה לפיתוח החינוך המודרני על-ידי קהילת יהודי בגדאד עצמה. החל משנת 1902 נוסדו כמה גנים ובתי-ספר בתרומות עשירי הקהילה. בלט ביניהם בית-הספר שהקימה אגודת 'תעאון', אשר הורחב בתרומת איליה בן רחמים שחמון, בן למשפחת סוחרים מצליחה בבגדאד שהיגר למזרח הרחוק, ונקרא מאז על שם התורם. בתי-ספר אלה היוו הבסיס למערכת החינוך הקהילתית הענפה שהתפתחה לאחר מלחמת-העולם הראשונה.⁴⁶ החינוך המודרני המערבי של כ"ח ליהודי בגדאד תרם לקידום, יחסית לבני עדות אחרות בעיר לא כל שכן בעיראק בכלל. בראש וראשונה הכשירו בתי-ספר אלה את תלמידיהם להשתלבות בפעילות הכלכלית-מסחרית בעיראק ובמזרח הרחוק. לאחר התבססות הדור הראשון בקהילות הודו והמזרח הרחוק נקלטו בהן בוגרי כ"ח, בבתי העסק של המשפחות הגדולות: ששון, גבאי ואחרות, ופתחו אף בתי-מסחר משלהם.

טפוסי לקאריירה של בוגרים אלה היה אליעזר כדורי. הוא נולד בשנת 1867

44 ראה: דר'חות, לשנת 1898/9, עמ' 23-22; 1899/90, עמ' 23; 1901/2, עמ' 23; 1905/6, עמ' 27; 1907/8, עמ' 22.

45 ראה: כהן, עמ' 114; השווה עינימה, עמ' 178; דר'חות, לשנת 1898/9, עמ' 22-23.

46 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' רצז-רצח; השווה: כהן, עמ' 114; בן-יעקב, תפוצות, עמ' 329-330.

בבגדאד, למד בבית-ספר כ"ח, בגיל 17 נסע לבומביי אל דודתו ממשפחת ששון, שם השלים את לימודיו בבית-הספר שהקימה משפחה זו ואחר-כך עבד בבית-המסחר שלה. לימים נסע ללונדון ואחר-כך להונג קונג והיה אחד מראשי הקהילה שם. תרם רבות למפעלי צדקה וחינוך, במיוחד לחינוך הבנות היהודיות בעיראק ובמזרח התיכון. לאחר מלחמת-העולם הראשונה גם תרם להקמת מועדון, בית-חולים ובית-חינוך לעוורים בבגדאד.⁴⁷

מספר בני הקהילה שזכו עד מלחמת-העולם הראשונה לחינוך מערכי-מודרני במוסדות כ"ח בעיראק היה קטן יחסית, גם היקף הפעילות של מוסדות כ"ח ורמתם היו נמוכים כאן בהשוואה לפעילות בכמה קהילות אחרות באימפריה העות'מאנית (תורכיה, סוריה ומצרים).⁴⁸ עם זאת, היתה לכ"ח השפעה מרעת על עיצוב ההנהגה ועל העילית של הקהילה היהודית בבגדאד והוא תרם רבות להשתלבותם בכלכלה המודרנית ולשגשוגם. החינוך המודרני לא חולל מהפכה חברתית אלא איפשר לחניכיו להצטרף אל העילית החברתית והכלכלית בשלב המעבר שלה מתנאי משק סגור ומסורתי לתנאי משק של ראשית פתיחות ומודרניזאציה. הרחבת החינוך המערבי ערב מלחמת-העולם הראשונה יצרה תשתית להרחבת המעמד הבינוני של שכירים, מורים, רואי-חשבון ופקידי ממשלה לאחר מלחמת-העולם הראשונה. במידה רבה בזכות החינוך המערבי, היו יהודי בגדאד את המאגר המקומי העיקרי לגיוס פקידים למשרדי הממשלה עם ייסוד האדמיניסטרציה הבריטית בעיראק, במיוחד בתפקידים הדורשים הכשרה מקצועית, כגון רואי-חשבון וחשבים. בשנות ה-1920 היו אגפים במשרד האוצר העיראקי אשר רוב עובדיהם היו יהודים. יהודים גם בלטו במספרם במשרדי ממשלה אחרים וכן כפקידים בחברות הנפט ובמינהלת הנמל והרכבות בכבצה.

כמה יהודים שהגיעו לצמרת השירות הציבורי והנהגת הקהילה חבו את הצלחתם להשכלתם המערבית בבתי הספר של כ"ח. בין אלה בלט אברהם אל-כביר, שהיה יועץ לנאט"ם פאשא הואלי של בגדאד בשנות 1910-1911, אשר עם כינון האדמיניסטרציה הבריטית בעיראק מונה על-ידי שר האוצר היהודי ששון יחזקאל לעוזר החשב הכללי. מישרה זו פתחה לפני אל-כביר קאריירה מוצלחת של 30 שנה בשירות הציבורי, שאותה סיים כמנכ"ל משרד האוצר. עזרא מנחם דניאל, מפעיליה הבולטים של הקהילה, בן לאחת המשפחות עתירות הנכסים והמכובדות בבגדאד, התחנך אף הוא בבית-הספר של כ"ח, היה יו"ר ועד בית-הספר בשנת 1907 ויו"ר אגודת 'תעאון' ב-1909. אחרי המלחמה היה פעיל במיוחד בוועדת החינוך של הקהילה. הוא המשיך את כהונת אביו בסנאט וכיהן בתפקיד זה במשך כ-25 שנה. צאלח פרג' חיים עבדאללה יוסף, אף הוא מתניכי כ"ח, היה בשנת 1924 חבר ועדת

47 ראה: תוינה, עמ' 149-156; בן-יעקב, תפוצות, עמ' 377-379.

48 דיווחים מספריים שנתיים — ראה: דו"חות; בולטין.

בית-החינוך לעיוורים בבגדאד (התצלום משנת תרצ"ה)

החינוך של הקהילה ונבחר כראש הקהילה החילונית הראשון ב-1932, על-פי חוק העדה החדש.⁴⁹

ז. היהודים כחלוצי הדפוס והאשפוז

היהודים היו גם חלוצי הפעלת הדפוס המודרני לעיראק, והקדימו בכך את הדפוס הממשלתי ואף את הנוצרים, שהיו חלוצי הדפוס המודרני בלבאנט. בית-הדפוס הראשון בבגדאד הוקם בשנת 1853 על-ידי ברוך משה מזרחי, מו"ל העיתון 'דובר מישרים' שהודפס לא בקביעות עד שנת 1871, אשר הקדים את הדומיניקאנים שהפעילו בית-דפוס מודרני במרכזם במוצל בשנת 1860, ואילו הדפוס הממשלתי בבגדאד נוסד ב-1869 על-ידי מדחת פאשא. הדפוס היהודי השני נוסד בשנת 1866 על-ידי רחמים בן ראובן בן מרדכי, שהיגר להודו, פתח שם בית-דפוס ובשוכו לבגדאד ייסדו מחדש. בתי-דפוס נוספים קשורים בשמות של רבנים: האחד נוסד בשנת 1888 על-ידי ר' שלמה בכור חוצין והשני ב-1904 על-ידי ר' עזרא דנגור, שניהם לא רק הדפיסו אלא גם ערכו ספרים, בעיקר ספרי קודש.⁵⁰

אף בתחום הרפואה המודרנית היו היהודים חלוצים בעיראק. בשנת 1910 בנה מאיר אליהו בן שלמה דויד בית-חולים גדול ותרם סכום כסף גדול להחזקתו. היה זה

49 ראה: תוינה, עמ' 43-45, 47, 54-55.

50 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' שי-שיב; השווה: אל-קיס, עמ' 107-108.

בית-החולים הגדול המודרני הראשון, ובמשך זמן-מה היחיד, בעיר. בחנוכתו השתתפו הואלי, חברי ממשלה, הקונסולים ונכבדי הערבים. בית-החולים הביא מרפא לעניים רבים ללא תשלום ושירת גם לא-יהודים רבים.⁵¹

סיכום

המודרניזאציה של היהודים בעיראק הקדימה קבוצות אוכלוסיה אחרות בה, הביאה להקדמת השתלבותם בענפי כלכלה חדשים והקנתה להם את היכולת לנצל הזדמנויות בסחר הבינלאומי. היא תרמה לשגשוגה של הקהילה היהודית ולבולטותה הרבה בתחומי המסחר, הבנקאות, האדמיניסטרציה וההשכלה בעיראק. בולטותם בתחומים אלה באה לידי ביטוי עוד יותר לאחר מלחמת-העולם הראשונה. תהליך זה של מודרניזאציה והתמערבות היה נחלת חלק קטן בלבד בקהילה היהודית-בבגדאד, לא כל שכן בעיראק כולה. נוסעים מהמאה ה-17 תיארו את המבנה של קהילה זו כקומץ יהודים עשירים העוסקים בסחר ייבוא וייצוא ורוב של יהודים עניים.⁵² קיטוב זה לא השתנה בהרבה באמצע המאה ה-19. ר' יחיאל קעסטילמן, שהגיע לבגדאד בשנת 1860, מצא בה כ-20,000 יהודים מתוכם 12-15 גבירים, 400 בינוניים והשאר עניים מרודים. פער חברתי מעין זה מוצג גם בדיווחים מקומיים במחצית השנייה של המאה.⁵³

בשנת 1910 תיאר דויד אהרון שוחט, מתורגמן בשגרירות הבריטית, את הקהילה היהודית בבגדאד כחשובה וכעשירה ביותר באימפריה העות'מאנית, אחרי קהילת סאלוניקי, ועם זאת רב בה העוני: 5% עשירים, 30% מעמד בינוני — סוחרים קטנים ושכירים, 60% מעמד נמוך — עניים, 5% קבצנים.⁵⁴ תיאורים אלה מעידים על שינוי לכיוון צמיחת מעמד בינוני, שהיה חסר כמעט לחלוטין באותה תקופה בעיראק, אך עדיין רוב הקהילה הוגדר כעני. רק חלק קטן מבני הקהילה, לא כל שכן בנות הקהילה, זכה להשכלה מערבית.

ההשכלה המערבית וההגירה, בעיקר להודו והמזרח, לא גרמו למהפכה בריבוד החברתי של הקהילה היהודית בבגדאד, ודאי לא בשאר ריכוזי היהודים בעיראק. תהליכים אלה אמנם פתחו אפשרויות חדשות ואיפשרו ניידות חברתית וכלכלית, אולם נראה שרוב הנהנים מאפשרויות אלה היו בני המשפחות הגדולות והמיוחסות בבגדאד. משליטה בסחר מקומי, באמצעות הכשרה וכלים שהיקנה להם החינוך המודרני, השכילו לעבור לסחר בינלאומי, באמצעות קשרי משפחה וייסוד קהילות-בנות, בעיקר בהודו ובאסיה ואחר-כך בלונדון ובמערב. מקרב משפחות אלה נוצרה מנהיגות הקהילות הצעירות יותר. וכך, תלותן של הקהילות-הבנות בקהילת-האם

51 ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' קפו, רעב; לונגריג, עמ' 53.

52 ראה: באטאטו, עמ' 257.

53 ראה: קעסטילמן, עמ' נב; דיווחים נוספים — ראה: בן-יעקב, בבל, עמ' רטז.

54 ראה: כדורי, עמ' 267-277.

בבגדאד היתה קשורה קשר הדוק בראש וראשונה בקשרי משפחה, שהיו גם קשרי מסחר וכלכלה, כמו גם תלות בהדרכה הלכתית מבגדאד.

גורם למעבר ללא משברים למודרניזאציה היה פתיחותם הרבה של גדולי הרבנים בבגדאד לחידושים ולא־אִימוץ אורת־החיים המערבי. הדבר נבע לא במעט מהעובדה שגדולי רבני בגדאד לא נזקקו לרבנות לשם פרנסתם. רבים מהם עסקו בעצמם במסחר או באו מקרב משפחות אמידות שתמכו בהם. כמו כן היו שכּיחים קשרי נישואין בין המשפחות הבולטות בבגדאד, בהודו, במזרח הרחוק ומאוחר יותר גם בבריטניה, ומשפחות הרבנים הגדולים היוו חלק מעילית תרבותית־כלכלית זו (כגון נישואין בין משפחות סומך, גבאי, ששון וכדור־י).⁵⁵

בד בבד עם המעבר מכלכלה המסורתית להשתלבות בכלכלה המודרנית חלו שינויים בדפוסי ארגון הקהילה, שהושפעו הן מתהליכי המעבר החברתי־כלכלי והן מהרפורמות ומפעולת החקיקה באימפריה העות'מאנית. שינויים אלה, שעברו לא בלי זעזועים ומאבקים, היוו את גרעין ארגון הקהילה כגוף אוטונומי התנדבותי־ייצוגי, שהגיע לבשלותו לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

העילית החדשה שנוצרה עקב תהליכי המודרניזאציה כללה את מנהיגי המסורתיים של הקהילה ואת עשיריה. במידה רבה בזכות החינוך המערבי הצליחה קבוצת העילית של בני המשפחות החשובות להשתלב בסחר הבינלאומי; הם התעשרו ותרמו גם לשגשוגה של הקהילה. התמורה היתה אכן מהותית, אך נגעה לחלק קטן של הקהילה בלבד. היה זה הזרע אשר נטמן והיה עתיד לנבוט לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

55 פרטים על נישואין בין משפחות אלה — ראה: בן־יעקב, סומך, עמ' 86-94; בן־יעקב, תפוצות, עמ' 100-110; רות, עמ' 25; מצלית, עמ' 112, 352.

הפניות ביבליוגרפיות

H. Batatu, <i>The Old Social Classes and The Revolutionary Movements of Iraq</i> , Princeton 1978.	באטאטו
J.S. Buckingham, <i>Travels in Mesopotamia</i> , London 1827.	באקינגהאם
<i>Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle</i> .	בולטיין
מסעות בנימין השני (תרגום חדש בהכנה לפרסום) מרכז דינור, ירושלים.	בנימין השני
א' בן־יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים 1979.	בן־יעקב, בבל
—, הרב יוסף חיים מבגדאד, אור יהודה תשמ"ד.	בן־יעקב, הרב
—, תולדות הרב עבדאללה סומך, ירושלים תש"ט.	בן־יעקב, סומך
—, יהודי בבל בתפוצות, ירושלים תשמ"ה.	בן־יעקב, תפוצות
ק' גרינוולד, 'הבנקאים היהודים בעיראק', המזרח החדש, י"א (1961), עמ' 167-159.	גרינוולד
Anglo-Jewish Association's Annual Reports.	דו"חות
W. Heud, <i>A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817</i> , London 1819.	הד

- J.R. Wellsted, *Travels to The City of The Califs*, Philadelphia 1841, V.I. וולסטד
- ע' חדר, אבני דרך, תל-אביב [ללא תאריך]. חדר
- T.A. Timberg, 'Baghdadi Jews in Indian Port Cities', in *Jews in India*, New York 1986. טימברג
- G. Young, *Corps de droit otoman*, Oxford 1905, V.II. יאנג
- א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, II, ירושלים ת"ש. יערי
- E. Kedourie, 'The Jews of Iraq in 1910', in *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974. כדורי
- ח"י כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ירושלים תשל"ג. כהן
- S.H. Longrigg, *Irak 1900 to 1950*, London 1953. לונגריג
- E.N. Musleah, *On The Banks of The Ganga — The Sojourn of Jews in Calcutta*, Massachusetts 1975. מצליח
- א' נימרק, מסע בארץ הקדם, ירושלים תש"ו. נימרק
- Gh.R. Atiyah, *Iraq 1908-1921, A Social-Political Study*, Beirut 1973. עטייה
- י' ענימה, נוהת אל-משטאק פי תאריח יהוד אל-עיראק (בערבית), בעדאד 1924. ענימה
- ר"י פישל, היהודים בהודו, חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים, ירושלים תש"כ. פישל
- V. Cuinet, *La turquie d'asie, geographie administrative statistique et raisonnee de chaque province*, vol. II & III, Paris 1894. קרוינה
- R. Coke, *Heart of The Middle East*, London 1926. קוק
- Abdul Wahab al-Qaysi, *The Impact of Modernization on Iraqi Society during The Ottoman Era 1860-1917*, unpublished Ph.D. Thesis Michigan 1958. קיסי
- י"פ קסטילמן, מסעות שליח צפת בארצות המזרח, ירושלים תש"ד. קסטילמן
- N. Rejwan, *The Jews of Iraq*, London 1985. רג'ואן
- J.B. Rousseau, *Description du pachalik de Bagdad*, Paris 1809. רוסו
- C. Roth, *The Sasoon Dynasty*, London 1941. רות
- H.K. Chiha, *La province de bagdad*, le Caire 1908. שיחא
- D.S. Sassoon, *A History of The Jews in Bagdad*, Letchworth 1949. ששון
- א' תוינה, גולים וגאולים, ספר חמישי, החנוך היהודי בבגדאד 1832-1951, רמלה תשל"ה. תוינה